

Szociológus a pszichiátrián

Kovai Melinda: Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970.

Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. 510 oldal.*

Kovai Melinda *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzain*¹ című PhD-értekezésének vitája a magyar akadémiai élet különleges eseménye volt, a történet azóta is számos alkalommal előkerült az egyetemi közegben. Az egykori doktorjelölt – szakmájára nézve szociológus – visszaemlékezése szerint a meglehetősen viharosra sikerült védésen az volt dolgozatával kapcsolatban a legfőbb kifogás, hogy nem eléggé pszichológiai szemléletű. (A „harc” a fokozat odaítélésével ért véget.)² A *Lélektan és politika* című kötet a disszertáció bevezető fejezetének jelentős kibővítésével született meg.

Jelen monográfia egyértelműen állást foglal amellett, hogy a pszichotudományok történetét kívánja ugyan bemutatni a Kádár-korszakban, de nem „belülről”, nem elsősorban a szakma kontextusában, hanem a szociológia felől megközelítve. Kutatási kérdései ennek megfelelően a következők: „A népeség kormányzásának »államszocialista« technológiái vajon miért diszkreditálták a pszichológiai szaktudást? A pszichotudományok által generált szubjektum miért nem felelt meg az államszocialista modernizáció igényeinek? Mit alkalmaztak helyette? Mit mond ez a (magyarországi) államszocializmusról és mit mond a (magyarországi) pszichotudományokról?” (15.) Vagyis a „psziho-boomnak” nevezett jelenség, azaz a pszichotudományok II. világháború utáni nyugati „berobbanása”³ miért jelentkezett másként Magyarországon, mint máshol, mi volt ebben a kormányzat szerepe, és mit árulnak el a történések a rendszer egészéről? A kötet kulcsszavai ennek megfelelően nem a pszichiátria tudománya⁴ vagy éppen a zsákutcás fejlődés, lemaradás és hasonlók, hanem a hatalom, annak megnyilvánulásai a psziché(s) betegsége(k) környékén, azaz foucault-i alapokon áll. Pontosabban: a „bentet” és a „kintet”, a tudományon belüli – és a tudomány

* A recenzió az NKFIH PD_2016. 121103. sz. projekt támogatásával valósult meg.

¹ Kovai Melinda 2010: *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzain*. (PhD-disszertáció.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.

² Kovai Melinda 2011: *Politika, hatalom és tudás egy doktori védésen – autoetnográfiai kísérlet. AnBlok* (4.) 5. 32–39.

³ Ez a fogalom nem csupán a kapcsolódó tudományok gyors fejlődésére utal, hanem arra is, hogy „mindenki felfedezte a lelket” (Remschmidt, Helmut 2013: Psycho-boom: Alle entdecken die Seele. *Deutsches Ärzteblatt* [110.] 13. 604), vagyis az ilyen jellegű ismeretek a közvélemény számára is széles körben elterjedtté váltak, szerepet játszottak identitása kialakításában. Első leírói feltehetően: Bach, George Robert – Molter, Haja 1976: *Psychoboom: Wege und Abwege modern Therapies*. Rowohlt, Reinbek.

⁴ Shorter, Edward 1997: *A History of Psychiatry*. Wiley, New York; uő 2005: *A Historical Dictionary of Psychiatry*. Oxford University Press, Oxford.

körül, az azt valamilyen módon meghatározó terek együttesét, a bourdieui mezőt (jelen esetben: pszicho-mezőt) teszi a vizsgálat tárgyává.

Az *elmegyógyintézetől a pszichotudományokig* című első fejezet az 1868-tól – a Magyar Országos Királyi Tébolyda, más néven „Lipót” megnyitásától – 1920-ig tartó időszakot mutatja be. A Lipótmező rövid története után a terápiás nihilizmusból, vagyis a szinte eszköztelenül – tudniillik a megfelelő gyógyszerek nélkül – végzett terápiás tevékenységből kivezető utat kereső neurológiai kutatókat villantja fel, és az egyetemi klinika megalapításáról szól. Ezután a lélektudományok új alkalmazási területeiről számol be, nevezetesen arról, hogy a népégszétan (nemzetpolitika), a gyermekoktatás, -nevelés, -védelem és a hadsereg vonatkozásában is előkerültek a pszichológiai szempontok. Az utóbbi alkalmazási terület kapcsán, a gránátsokkos katonák kezelésével, valamint a Tanácskőztársaság alatti szerepükkel összefüggésben Kovai említést tesz a pszichoanalízis magyarországi képviselőiről.

A második, *Két világháború között* című fejezet a jelzett korszakot legnagyobb részben Kovács M. Mária orvostörténeti tárgyú kutatásaira alapozva mutatja be a szélsőjobboldali Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületével kezdve. Ezt követően a – manapság – mentálhigiénés mozgalomnak nevezett, a prevenciót előtérbe állító intézkedések, nevezetesen az Országos Elmevédelmi Liga, valamint a lipótmezei Lelki- és Idegbeteg-gondozó és Tanácsadó Állomás létrehozásának és az ambuláns ellátás szorgalmazásának ismertetése következik. Sajátságos módon ebben a részben kapott szerepet az eugenika is, tulajdonképpen logikus megoldásként arra a korabeli felvetésre, hogy a társadalmi problémákban jelentős részük van az örökletes elmebetegségeknek, amelyek terjedését mindenáron meg kell akadályozni, akár fajegészség-védelmi törvények bevezetésével is. A korszakban a prevenció tehát egyrészt a részben társadalmi, gazdasági okokra visszavezethetőnek mondott „kis psychosisok”⁵ (Oláh Gusztávot idézi Kovai: 63) járóbeteg-kezelését, a kórházból elbocsátott páciensek komplex mentális és szociális utógondozását, másrészt a közösségre nézve károsnak tekintett pszichotikusok izolálási, sterilizálási törekvéseit jelentette. Vagyis a társadalom megbetegítőként, veszélyeztetőként, egyben a betegek által veszélyeztetettként jelent meg. A tágabb értelemben vett megelőzést, ártalomcsökkentést szolgálták a pszichotudományok 1920-as években formálódó további szinterei, mint a (gyógy)pedagógiai, honvédségi, üzemi diagnosztikai és kutatólaboratóriumok, valamint a tanácsadók; ezt valamivel később az akadémiai intézményesülés követte. A tendencia – az élet egyre több területén alkalmazott pszicho-tudás először társadalmi reformtörekvésekhez, majd az egyetemi szférához kapcsolódóan – a nemzetközi gyakorlatba illeszkedett. A második fejezet vége a pszichoanalízis „Budapesti Iskolájáról” és az individuálpeszichológiai egyesületről szól, hangsúlyozva a két irányzat képviselőinek szerepét a gyermekek között végzett munkában.

⁵ Ma alkalmazkodási zavaroknak neveznénk ezeket.

A második világháború alatt című rövidebb fejezet az orvostársadalom helyzetét tekinti át abban az időszakban, amikor – a szerző megfogalmazása szerint – „az etnikai törésvonalak szakadékká mélyültek” (96). Ennek szellemében az előbbi cím tágabban értelmezett és a Gömbös-kormány magánpraxistiltó rendelkezésével kezd, és így halad egészen a háború utáni időkig.

Eddig tartottak az előzmények (104 oldal), és a következő, egyben utolsó rész, a *Pszichotudományok az államszocializmusban*, már valóban a kötet témáját tárgyalja (már amennyiben államszocializmusként értelmezzük az 1945-től kezdődő teljes időszakot). Első, *Az álmodozások* koraként emlegetett 1945–1948-ról szóló fejezete a pszichiátria, a pszichológia és a pszichoanalízis helyzetét mutatja be. Eszerint az intézményesülés folytatódott, a pszichiátria újradefiniálta a feladatait, a pszichotudományok komoly szerepet kaptak többek között a pedagógiában, mint ahogy a pszichoanalízis is fontos színtereket hódított meg. Ez az expanzió azonban nem tarthatott sokáig, hiszen – mint a következő, a szovjet pszichológiáról és pszichiátriáról szóló fejezetben olvasható – 1917 után ugyan valóban pszicho-konjunkktúra következett be a Szovjetunióban, a sztálinizmussal az addig sokra tartott tudomány, legalábbis annak jelentős területei üldözötté váltak: 1936-ra mindössze az organikus pszichiátria és a pszichofiziológiai-neurológiai kutatások maradhattak a bevett témák között. Hruscsov alatt javult a helyzet olyan szempontból, hogy az engedélyezett területek köre jócskán kibővült, viszont ekkor jelent meg az úgynevezett politikai pszichiátria is, amely az ellenzékeséget mint „lappangó szkizofréniát” (205) volt hivatott kezelni.

A szerző kutatásai szerint Magyarországon az utóbbi jelenség nem létezett, de egyébként a Szovjetunióban tapasztalathoz hasonló folyamatok zajlottak. 1948-ban már vádként szerepelt a „pszichologizmus” (241) – méghozzá a pszichológiai kutatóintézet neves képviselőjének szájából –, a pszichoanalízist pedig az imperializmushoz köthető tudományként, sőt világnézetként emlegették a szakmai, közéleti fórumokon. A pedagógiai pszichológia szintén gyanússá vált, az 1945 után létesített ambuláns pszichoterápiás színtereket sorra megszüntették. Csupán a biológiai terápiák és kutatások maradtak a támogatottak között. Sztálin halála után a magyar pszichotudományok vonatkozásában is komoly változások következtek be. 1956-ban az enyhülés jeleként az *Ideggyógyászati Szemle*-ben Freudot méltató cikk jelenhetett meg, illetve rehabilitálták a sztahanovista „tudományos vita” számúzőttjét, Sántha Kálmán neurológus főorvost. 1956 őszén pedagógusvitát és pedagógiai konferenciát rendeztek. Mindkettőn helyet kapott a pszichológia, és az utóbbi tanácskozáson új közoktatási koncepciót dolgoztak ki. Ez azonban nem valósulhatott meg, sőt a konferencia egyik vezetőjét, Mérei Ferencet 1958-ban részben éppen az itt betöltött szerepéért ítélték tízéves szabadságvesztésre.

Az utolsó rész a pszichotudományok 60-as évekbeli helyzetét tárgyalja. Eszerint a pszichológus, pszichiáter ekkor már nem küldetéstudattal rendelkező, új rendet építeni kívánó értelmiségi, mint a háború utáni néhány évben, szakterületét illetően nincs olyan erős korlátok közé szorítva, mint a sztálinista időkben

(kivéve az olyan különösen gyanús területeket, mint például a pszichoanalízis). A pszicho-szakember helyett – a Kádár-korszak politikai kompromisszumának köszönhetően – apolitikus volt, csakis tudománya mércéi és nem a pártutasítások mentén dolgozott, de valamilyen módon mégis az ellenzékiességhez kötődött. Egyrészt azért, mert számos pszichológiai kutatás fontos társadalmi-politikai tanulságokkal szolgált, másrészt azért, mert a klinikai pszichológia műhelyei legnagyobb részben a „második nyilvánosság” színterei voltak, informális alapon szerveződtek. Ugyanakkor mégis megfigyelhető ebben az időszakban a pszichotudományok újraintézményesülése és a pszichológiai kultúra – a nyugatihoz hasonló, ahhoz képest némiképp megkésett – terjedése. A „félintézményes/félinformális” színterek egyik kulcsfigurája a karizmatikus Mérei lett, aki többek között a pszichodiagnosztikában és a csoportterápiában is mesternek számított. Az ő személyét Kovai emblematikusnak tekinti abban az értelemben, hogy a hivatalos intézményekbe kapaszkodó informalitás lehetőségeit – amit az államszocializmus sajátosságai hoztak létre – a „Tanár Úr” kitűnően használta fel: lipótmezei vezető pszichológusként komoly tanítványi gárdát gyűjtött maga köré, a professzionális és baráti kapcsolatok együttes megélésére törekedett, valóban egyfajta mesterfigurává vált az övéi szakmai és magánéletében.

Tehát a kötet Mérei tevékenységét (is) a társadalmi kontextusból, az államszocializmus sajátosságaiból vezeti le. Talán ennél a pontnál hiányoznak leginkább az alternatív, kiegészítő magyarázatok a vezető pszichológus motivációját, pályaképét illetően. Ezt egyrészt a könyvben idézett önvallomásából kiindulva gondolhatjuk, amelyben azt fejtegeti, hogy a börtönben elhatározta: túlélő lesz, még hozzá olyan, aki megkerülhetetlen a szakmában: „Létezni akartam!!! Teljes nevemmel és személyiséggemmel!!! El kellett érnem, hogy a pszichológiai élet úgy legyen teleszórva a nevemmel, mint a mákcostészta mákkal. [...] A létezésnek ehhez a hangsúlyozásához hozzátartozik a személyi kultusz vágya, provokációja, táplálása” (Méreit idézi Kovai: 415–416). Másrészt például abból is következtethetünk erre, hogy a másik neves „csoportozó”, Hidas György – bár kiváló analitikusként számos tanítványa volt⁶ – nem épített Méreiéhez hasonló „személyi kultuszt”. Vagyis egyfelől a „gurusághoz” szükség volt egy guru-személyiségre, becsvágyra, másfelől a rendszer korántsem tett minden hozzáértő, vezető beosztásban működő pszichológust vagy pszichiátert kultikus figurává. Az államszocializmus valóban kellett ahhoz, hogy a „méreizmus” ebben a formában működjék; de a hatalmi viszonyok önmagukban nem jelentettek elégséges magyarázatot a kialakulására. Éppen ez a legjelentősebb – nem csupán Méreihez kötődő, de talán itt a leginkább megmutatható – kifogásunk a monográfiával kapcsolatban: a társadalomtudósi, szociológusi szemléletmód „mindent visz”, azaz minden történet és jellemzőt a hatalom, az államszocializmus, a Szovjetunió, vagyis a kerek határoznak meg, az egyén mozgásteréről alig esik szó. Végletesen leegysze-

⁶ Harmatta János – Szőnyi Gábor 2012: Hidas György szerepe a jelenkori hazai pszichoanalízisben és pszichoterápiában. *Pszichoterápia* (21.) 5. 301–311.

rúsítónek tűnik ez az álláspont, még akkor is, ha a szerző egyébként rendkívül korrekt módon jelzi perspektíváját.

Ám mindenképpen hozzá kell tennünk: a kötet valóban hiánypótló a magyar pszichiátia-pszichológia története szempontjából, és a Kádár-korszak kutatói számára is igen hasznos.⁷ A szerző maximálisan igyekszik kihasználni a források adta lehetőségeket (az interjúktól kezdve a levéltári forrásokig, kórházi dokumentumokig). Bőségesen tárgyalja kutatási kérdésének előzményeit, hiszen vélekedése szerint ezek meghatározóak felvetéseit tekintve, így a kötet irodalomjegyzék nélkül is 474 oldalasra sikeredett. Talán természetesnek tekinthető, hogy ekkora corpus nem jöhetett létre betűhibák, bizonyos pongyolaságok nélkül: előfordul, hogy a főszövegben hivatkozott cikk hiányzik a bibliográfiából (53), illetve vannak benne helyesírási, nyelvhelyességi hibák, például: „Országos Széchényi Könyvtár” (70), „kéne keresni” (438), „vált elterjedté” (462) stb.

A túlzott aprólékosságot a Szovjetunióról szóló részben éreztük leginkább. Egyébként a kötetre jellemző kettősség szintén ebben a fejezetben jelent meg a legérzékletesebben. A szerző törekedett arra, hogy (a hatalmi viszonyokat illetően) mindent bemutasson, de eközben a (klinikus vagy történész számára) legérdekesebbnek tűnő részeket mégis rövidre zárta. Például amikor arról olvashatunk, hogy a sztálinizmus a pszichoterápiát összességében nem vetette el, csak a verbális pszichoterápiát (191), felmerül a kérdés: akkor milyen pszichoterápiát alkalmazhattak? A DSM-nek, vagyis a mentális zavarok osztályozási rendszerének⁸ szovjet verzióját is megemlíti (199), de azt sajnos nem tudjuk meg, hogy ez miben különbözött az általánosan ismerttől. Ugyanúgy az orvospekről is szó esik (amelyeknek egyébként magyar vonatkozásai is lennének), de csak lábjegyzetben (200).

Kovai bizonyos területeken igen otthonosan mozog, például Sherif kísérletére minden magyarázat nélkül utal (360), a Tavistock Klinikát „Tavi”-ként emlegeti (363), de máshol kicsit ingatagabb alatta a talaj. A neurózis és pszichózis elhatárolása, a mentális zavarok háttere, a csoportterápia hatásmechanizmusa az a terület, amivel kapcsolatban a szerző klinikai ismeretei talán nem a legbiztosabbak. A szövegből például az sem egyértelmű, tudja-e Kovai, hogy az általa idézett Oláh Gusztáv mit értett betegek „internálásán” (38), illetve mivel bizonyára tudja, vajon gondolt-e arra, hogy a történész-társadalomtörténész olvasók többségének feltehetően más jut eszébe erről a fogalomról?

Az, hogy a klinikai jelenségeket – a diagnózisalkotástól a kezelésig – első-sorban és csaknem kizárólagosan a hatalom szempontjából értelmezi a szerző, ugyan elfogadható (főként a nem az egészségügy területéről érkező olvasók számára), ám nem a legszerencsésebb, hogy időnként olyan sajátosságokat is szinte számonkérően említ meg a pszichiátriai kezeléssel kapcsolatban, amelyek abban

⁷ Bezsenyi Tamás 2016: Puritán enteriőrök és nagyvilági liftek. *Sic Itur ad Astra* (24.) 65. 333.

⁸ DSM 2016: *DSM-5 diagnosztikai klasszifikációs rendszer*. Oriold és Társai, Budapest.

az időszakban nem csupán az elmeógyógyintézetekben, de a szomatikus osztályokon is bevett gyakorlatot jelentettek, igazodva a tudomány akkori állásához.

A pszichoanalízis magyarországi történetének kidolgozása némi hiányérzetet kelt: ez talán abból adódik, hogy a szerző az angolszász területek pszicho-boomjáról beszél, ebben a narratívumban pedig a század eleji bécsi – és ezzel párhuzamosan a budapesti – pszicho-események, jellemzők háttérbe szorulhattak, pedig a „Budapesti Iskola” neve semmiképpen nem az elmaradottsággal, megkésettiséggel kapcsolódott össze. Emellett megjegyzendő, hogy a szerző által vizsgált, a II. világháború utáni korszak magyar pszichoanalízis-történetéről is jelent már meg – az általa idézettekén kívül is – publikáció, amely kifejezetten a politikai rendszer és az analitikus mozgalom kapcsolatát tárgyalja.⁹

A történészszakma is találhat fogást a kötetben: például nem szokás államszocializmusnak nevezni az 1945-től kezdődő teljes időszakot; már alig nevezik „felszabadulásnak” 1945-öt (316); nem biztos, hogy egy történetírónak bárki tevékenységére vonatkozóan a „gyalázatos” jelzőt kellene használnia (még akkor sem, ha a már említett szélsőjobboldali Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete a megítélt, 100); talán meg lehetett volna említeni, hogy a nyolc évfolyamos iskola terve nem 1945 után született, stb. De a határterületeken publikáló szerzők helyzete tényleg szinte lehetetlen, hiszen minden oldalról a maximumot várják el tőlük.

Összességében, minden kritikai megjegyzés ellenére megállapíthatjuk, hogy Kovai Melinda monográfiája megkerülhetetlen a pszichotudományok magyarországi története szempontjából, az itt közölt adatokra még sokan és sokáig fognak hivatkozni. A szerző rendkívül nagy munkát végzett, kutatási tárgya iránti elkötelezettsége példaértékű.

Papp Barbara

⁹ Mészáros Judit 2012: Effect of Dictatorial Regimes on the Psychoanalytic Movement in Hungary before and after the World War II. In: Damousi, Joy – Plotkin, Mariano Ben (eds): *Psychoanalysis and Politics: Histories of Psychoanalysis under Conditions of Restricted Political Freedom*. Oxford University Press, Oxford, 79–108.